

ДР МИЛАН ЈОВАНОВИЋ-МОРСКИ — ЗДРАВСТВЕНИ ПРОСВЕТИТЕЉ И ИСТАКНУТИ НАСТАВНИК У БЕОГРАДУ

Време живота и рада М. Јовановића-Морског у Србији припада последњим деценијама XIX столећа. Мада неконтинуирано, његова делатност чини нову фазу у образовању и здравственој култури српског народа. У идејама и пракси овог необичног човека немирног духа, који је својом општом и стручном спремом одскакао, постоје компоненте просветитељских тежњи на бази рационализма претходног времена, али и такав позитивистички став, у стручно-научном погледу, који је уносио прогресивно струјање модерног времена.

Овај знаменити јавни културни радник кретао се у широком обиму интересовања према свему што је значило добитак за друштвену средину где се уклапао, али од које се и удаљавао када није могао да допринеси, чим би се уверио да није довољно схваћен и прихваћен.

Јасних погледа и одрсишта духа, М. Јовановић-Морски је своја уверења заступао јавно, на исти начин. Као млад човек, за време студија медицине у Бечу, био је у кругу припадника Уједињене омладине српске, један од њених предводника и речитих заступника. Отада па кроз цео живот, у тражењу нових садржина у раду и борби, као лекар хигијеничар, професор и књижевник, Морски, тако прозван због своје службе поморског лекара на броду аустријског „Лојда“, испољио је особине човека универзалног духа и велике радозналости. То је интензивно повезивао са актуелним проблемима и потребама народа, чији је живот добро познавао. Значајније од тога јесте што је, на основу познавања чињеничног стања, предузимао акције, тако да је било склада између његових мисли и дела.

Живот и рад; књижевно-стручна дела

Рођен је у селу Јарковцу, у Банату, 24. априла 1834. године. Основно и средње образовање стекао је у Вршцу, Темишвару и Пешти. Зрелост за академске студије потврдио је на испиту у Пешти 1854. године. Тада се уписао на Медицински факултет Универзитета у Бечу. Инаугуралну дисертацију бранио је у Лајпцигу 1867. године, а имала је за предмет: *Ueber Wechseljieber*.¹

За време студија Морски је слушао предавања професора: *Hyrta-a, Kner-a, Zippe-a, Reftenbacher-a, Brücke-a, Schroff-a, Kuržak-a, Rovitansky-og, Schod-a, Dumreicher-a, Schuh-a, Oppolzer-a, Sigmund-a, Dlouchy-a*.

После завршеног факултетског образовања дошао је у Србију, у Београд, где је 1865. године изабран за хонорарног професора хигијене и судске медицине на Правном факултету Велике школе. На том месту остао је до 1871. године.² Потом је прешао у Нови Сад, где је био управитељ релке; бавио се и приватном лекарском праксом.³

Из самог почетка наставничког рада Милана Јовановића-Морског на Великој школи потиче дело под насловом *Хигијена*.⁴ А као наставник судске медицине, исте — 1865 године, прочитао је и уводно предавање које је гласило: *Природна наука у служби законодавства и правосуђа*.⁵

Озбиљно схвативши своју наставничку дужност на Великој школи у Београду, као стручњак је повезао тај рад са осталим својим стручно-књижевним радом. У *Гласнику Српског ученог друштва* од 1865. године објављена је Јовановићева расправа *Општа биостатика с погледом на статистику живота*

и здравља у Србији. То његово дело, као и нови радови које је објавио, били су основа његовог избора за члана Српског ученог друштва. У вези с тим избором, он је 12. фебруара 1869. године послао следеће писмо Стојану Новаковићу, професору и секретару Српског ученог друштва:

„На ваше писмо од 10 фебруара ове године у коме јављате да је Учено друштво у своме састанку од 6. о. м. изабрало мене за свога редовног члана, — част ми је одговорити да се за захвалом примам чланства. Уједно молим да ме према § 19 урсеђења друштвеног извола уписати у природњачки и у уметнички одсек“.⁶

За време свог првог боравка у Србији, као професор Велике школе, иако у хонорарном односу, Милан Јовановић је врло марљиво приступио писању неопходних уџбеника за предмете које је предавао. Тако је 1868. био објављен његов уџбеник *Мануал судског лекарства за правнике*.⁷

Сем на Правном факултету Велике школе, Милан Јовановић је за првог свог боравка у Србији (1865—1871), био и професор Више женске школе. За потребе наставе те школе написао је уџбенике: *Хемија*, 1865;⁸ *Дијететика за више женске школе*, 1866.⁹

Од дела која припадају том периоду, карактеристично је и значајно дело овог писца под насловом: *Хигијена или наука о здрављу за народне учитеље*, 1872.¹⁰

У свом хонорарном раду наставника Милана Јовановића-Морског, поред оног у Вишој женској школи и у Богословији у Београду, свакако је најзначајнији онај на Правном факултету Велике школе. Држећи нарочито до њега, и посебно се ангажујући, Јовановић је уложио напоре, како би се створио углед и осигурало право грађанства предметима које је предавао: судској медицини и јавној хигијени. То је, међутим, ишло врло тешко. Штавише, оправдано се залажући, Милан Јовановић је дошао у сукобе који су постајали све оштрији.

Убрзо после ступања на дужност хонорарног професора Правног факултета Велике школе, Морски је послао представку у којој се, између осталог, овако обраћа:

„Делећи годишњу своту за увећање школске библиотеке, професорски савет Велике школе одбацио је у последњој седници предлог да се један део те своте одреди и за судско-лекарска стручна дела.

У жељи да се судско-лекарска струка равно осталима унапређава, имам част представити вама, Господине, да ја у том

поступку професорског савета видим закраћивање права катедре, која је мени вишом наредбом поверена, и која ваља у смислу устројства да дели сва права са осталим катедрама. И зато вас молим, да изволите објавити професорском савету моју молбу, и приволети га да одобри предлог, који је одбацио, да не би судско-лекарска струка и за ову годину заостала натраг, поступак, који ћу ја само онда моћи оправдати будућим заступницима судско-лекарске катедре, кад ми професорски савет Велике школе буде дао за то основне разлоге“.¹¹

Као хонорарном наставнику судске медицине и хигијене Јовановићу је обновљен уговор о раду, тј. вршена су „постављења“. То је министар просвете и црквених послова Димитрије Матић учинио 1. новембра 1869 (№ 5476) писмом гдс се ректору Велике школе саопштава:

„На основу закона од 9. октобра, прошле године, постављам г. др-а Милана Јовановића за хонорарног професора Велике школе.

Које ће предмете предавати и колика ће му бити плата одређено је овогодишњим буџетом“.¹²

Извесно гледање с висине на предмете које је предавао Милан Јовановић на Правном факултету, као и неправилан став узет од стране неких професора према њему, испољено је у држању Аћима Чумића, професора тога Факултета. Зато је Милан Јовановић дошао у конфликт с њим. Ово се види у тужби коју је подигао 19. октобра 1870. године против њега у професорском колегијуму Велике школе.

„Професор ове Школе — износи Јовановић — А. Чумић има обичај не обаврати се много на часове осталих професора. Није први пут да сам ја то прошле суботе морао искусити. Тога дана изишао је поменути професор са свога часа у 10 и 25 мин. и на моју опомену да се таквим поступком крњи мој час, одговорио ми г. Чумић доста опорно: да не пита ни за кога. Овакав одговор — додаје Јовановић — неравно сам предусрео на онај начин као што му је приличило и услед тога просуо је г. Чумић своју јед на мене тоном и речима, које не приличе њему, а мени не доштају да их ћућећи примим.

Ја поштујем достојанство ове школе и своје, учитеља у њојзи, да браним те због тога подижем пред Колегијом тужбу против тако недостојног понашања г. Чумићевог и иштем: 1) Да опозове пред Колегијумом грађу коју је просуо на мене; 2) Да

Колегија забрани г. Чумићу располагати с мојим часовима или крћити их по својој вољи, без обзира на школски ред и на моје професорско право.

Прво захтевање мислим да није од потребе могивовати — и не буде ли мени сатисфакција у оној форми како то захтева положај нас обојице, наћи ћу је на онај начин како то г. Чумић најбоље разумје. А што се тиче другог захтева, то га мотивујем тиме да прошле године нисам могао свршити свој предмет зато што је г. Чумић више пута самовласно располагао с мојим часовима у своју корист.¹³

Милан Јовановић је био незадовољан положајем у којем се нашао услед арогантности његовог колеге Чумића, и по свему судећи, није добио сатисфакцију. Почео је и да побољшава. Ово је довело до извесне интервенције министра Димитрија Матића, 20. марта 1871 (№ 1271), — РНО 20), када је ректору Велике школе изнео мишљење:

„У одговору на писмо ваше од 18. овог месеца РНО 13 јављам вам, да хонорарни професор г. Др Милан Јовановић, ако је болестан и лежи у постељи, нема се шта приметити због изостанака; а ако је у њега хроничка болест, од које се може лечити само лети у топлим водама, онда је време за такво лечење најудесније велики одмор у јулу месецу.“¹⁴

Такво мишљење министра просвете изнето о болести једног професора који је лекар, могло је само да убрза сазревање његове одлуке да напусти дужност. Ускоро је поднео оставку на звање хонорарног професора Правног факултета Велике школе, што се могло схватити и као протест због става око његове болести и осталих догађаја.¹⁵

За Милана Јовановића-Морског боравак у Новом Саду од 1871—1875. као управитеља Реалке казује доста о његовој прекупацији човека кога привлаче питања образовања и васпитања, али који одржава и лекарску праксу. Ту своју основну професионалну заинтересованост, међутим, он показује нарочито после 1875. године, када одлази у Херцег-Нови, где је постао општински лекар. У то је избио босанско-херцеговачки устанак, па је издао рањене Херцеговце и Црногорце у тамошњој болници. Са потписом начелника Ј. Гојковића и „општинског“ секретара Јована Никићевића, у име „Управитељства општине Херцег-Новске“, крајем августа 1878. године издато је Милану Јовановићу сведочанство да је „бивши лекар ове Општине, од 5. октобра 1875. до 12. јуна 1876. године, лијечио и издао

рањене Херцеговце и Црногорце у овдашњој болници коју је овдашњи Добротворни одбор основао био, ради издања рањених и лијеченских болеснијех овамо добеглијех Херцеговаца“.

„У исто време потврђује да се предпоставити велештовани Госп. Др. Милан Јовановић са толиким пожртвовањем и таквом брижљивошћу заузимао, око лијечења и издања рањеника, како се само прави Србин, при онакијем околностима, показати може.“¹⁶

После не дугог службовања у Херцег-Новом, Милан Јовановић је отишао на Цетиње за личног лекара црногорског владара. Но, и ту се није дуго задржао. Прихватио се службе бродског лекара на прекокеанској линији бечког „Лојда“, тако да је имао прилике да посети Индију, Кину и друге азијске земље. Иначе, склон књижевно-уметничком раду Морски је на основу добрих запажања дао импресивне цртеже.

Године 1882. Милан Јовановић вратио се у Србију, где је најпре био лекар на железничкој прузи која се градила долином Мораве, да би затим био постављен за општинског лекара у Београду, а од 1889. опет био на дужности професора хигијене, и то у Српској академији, на ком је положају умро 1896. године.

Од стручно-научних дела која је објавио након првог периода боравак у Србији, нарочито се истичу: *Поглед на историју хигијене*, што се најпре појавило у *Летопису Матице српске*, 1875. године; *Народни леџик — Поука о животу и здрављу*, 1880. године. Потоње дело је, у ствари, збирка популарних чланака, које је најпре хтео да штампа у Београду. Међутим, због подвојености мишљења рецензената, и то др Јована Валенте, који је дао позитивно мишљење, и негативног мишљења др Лазе К. Лазаревића, аутору Јовановићу је остало да то штампа касније у Новом Саду.

Налазећи се у срећенијим приликама после повратка у Србију, Милан Јовановић је могао више времена да посвети књижевно-стручном раду. Његова омиљена област писања односила се на превентиву. У вези с тим, објавио је дело: *Хигијена, наука о чувању здравља по најбољим писцима*.¹⁸ Од потоњих дела која је спремио као познати стручњак, ваља забележити: *Кужне болести од када потичу, какве су, како се шклањају и негују* — за шире читалачке кругове.¹⁹

Доста оријентишући своја дела према учитељима, Милан Јовановић-Морски је 1890. године спремио „друго прегледано и

допуњено издање“ *Хигијене или науке о здрављу за народне учитеље*.²⁰

Књига коју је као професор Војне академије у Београду написао за потребе школца те школе је *Војна хигијена*.²¹

Као литерата, Милан Јовановић-Морски дао је више књижевних дела и есеја.²²

Био је истакнути јавни културни и књижевни радник и као такав изабран је за члана Српског ученог друштва, а потом Српске академије наука. Биран је за почасног члана Матице српске и секретара Српског лекарског друштва.

Просветитељско-дидактичке идеје, програм. — Превентива. — Основни чиниоци здравља

Мисли Милана Јовановића-Морског које се односе на питања образовања а у већи су с наставом, свакако су мисли о просвети у ширем смислу речи. Као просветитељ, Морски се пре свега налази у тој области као професор Правног факултета Велике школе у Београду, или као професор средњих школа, где предаје предмете из своје струке, и из предмета природних наука, најближих питањима здравствене културе.

Природно, најпре везан за практична питања правничког образовања, зависног од познавања медицине, Милан Јовановић се појављује као наставник који пружа програм судске медицине за оба семестра 1866/67. школске године. Он је тај програм наставног рада поднео почетком фебруара 1867. године.²³

Осврт на наставни програм за судску медицину показује правац образовања правника које је одредио својом струком Милан Јовановић. Након увода, дефиниције, кратког прегледа „на досадање име правно-лекарске доктрине“, расправља се о односу судске медицине као посебне научне дисциплине према осталим правним наукама. На другој страни, у уводном делу програма — осветљава се питање повезаности правног лекарства са осталим медицинским гранама, као и разлике између лекарства за правнике, и — за лекаре. Наставник Јовановић није пропустио да изнесе историјат судског лекарства од времена Египћана и старих Грка, до новог доба. Интересантно је да се творац овог наставног програма задржао и на Душановом закону, тј. проблему судске медицине средњовековне српске државе која се налазила на високом успону.²⁴

„Општи део“ програма који је сачинио Милан Јовановић-Морски, садржи следеће одељке: О избору уметника (вештака, лекара); Врсте испита (у смислу анализа), где се одређује место судијине и лекареве дужности. У „Посебном делу“ програма расправљају се питања, од којих су главна: 1. Испити за одређење општих личних и стварних одношаја; 2. Испити који се односе на полни живот и на одбрану човечије феле (Законодавство О трудноћи, О порођају и пометању, О чедоубојству, О одбацивању деце); Испити који се односе на одбрану човечијег живота и здравља (О смрти, — врсте; О самоубијству; О повреда тела).²⁵

Идући за наведеним програмом Милан Јовановић је ускоро написао дело, уџбеник *Мануал судског лекарства за правнике*.²⁶ На почетку, аутор се овако обраћа читаоцу:

„Судско лекарство за правнике ваља да се разликује од исте доктрине, која се пише за лекаре за то, што сваки има други положај и различит правац у правним испитима. Првome припада више формална страна испита, другome више материјална техничка... Сва дела, која сам до сад познао, користе својом методом више лекару него правнику, што је наравно, кад узмемо, да су аутори судске медицине махом лекари.“²⁷

Питања којима се писац бави у „Приступу“, тичу се државе као апарата власти, па одмах затим односе се на „државно лекарство“, „историју“, „системе“. Следећи разрађени делови тичу се „I Општег дела“ и „II Посебног дела“. Потоњи чини срж књиге и охватата: I Испити који стоје у свези с разним правним питањима; II Правна питања која се односе на полни живот и на одржавање човечије феле; III Правна питања која се односе на одбрану човечијег здравља и живота. Као што се види, наставни програм дао је основу оријентацију за писање уџбеника.

У „Приступу“ дела Милана Јовановића налази се дефиниција о судском лекарству коју је узео од Орфиле, аутора од чијег је мотоа пошао. Та дефиниција гласи: „Судско лекарство зове се скуп природословних и лекарских начела, која се примењују на законодавство и на правосуђе“,²⁸ „Техничко судско лекарство“ пак базира се на природним наукама, поглавито на медицини, и „бави се објашњењима разних начина и метода свију могућих судско-лекарских испита“.²⁹

Док општи део судског лекарства има задатак да упозна правнике с њиховим задацима у судско-лекарским пословима, до тае се посебни део бави „с испитима на по се. У њему се разлаже најпре потреба судско-лекарског испита, затим његов правац и обим“.³⁰ Правна питања која се односе на одбрану човечијег тела чине трећи одељак *Мануала судског лекарства* Милана Јовановића.³¹ А телесне повреде и тровање јесте последње поглавље те књиге.³²

Сем најузреднијег спомнињања неких писаца, односно њихових идеја, у делу *Мануал судског лекарства* наводе се позитивни прописи српског законодавства. Међутим, аутор не указује на литературу којом се служио приликом израде дела.³³

Поред судске медицине, Милан Јовановић предавао је на Правном факултету Велике школе и „јавну хигијену“. „Уводно слово“ које је одржао на почетку курса 12. октобра 1865. године доста карактерише круг његових погледа просветитеља и наставника. Сам почетак гласи:

„Напредни дух времена, и просветни правац нашег века, а најволим рећи: познање наших потреба на по се, дозволио је Дијететици јавну реч у великој школи, и допунило је тиме лекарску струку наше академске науке“.³⁴ „Дијететика или наука о дневном животу“ служи да би се здравље одржало „у целини“. Право њено име јесте хигијена — „она грана природне науке, која се бави искључиво са законима одржања физичког и душевног здравља човечијег“.³⁵ Но, ово није део „лекарства, већ као и ово само, примењене природне науке“.³⁶ Посебно, пак, „Хигијена има за објект човека, у ужем смислу здрава човска у савезу са окружном природом“.³⁷

Откако је нагласио да је хигијена врло важна грана медицине, коју су као предмет на универзитету увели најпре градови у Баварској (Минхен, Ерланден, Вирибург), док јој многи универзитети још нису дали удео у систему медицинских студија, Милан Јовановић напомиње да ће му главни извор за предавање тог предмета бити дело америчког аутора *Sylvester-a Graham-a: Lectures on the Science of Human Life*.³⁸

Првобитно систематско излагање у вези с хигијеном, што је предавао и на Вишој женској школи у Београду, Јовановић је објавио у уџбенику под насловом: *Дијететика за више женске школе*.³⁹ После доношења дефиниције и појма, тј. суштине науке, писац излаже о појму здравља; разлици између дијететике и лекарства. Затим, у уводном делу бави се следећим пи-

тањима: Уплив Дијететике на душевно развиће; Уплив Дијететике на домаћи живот; Срби наспрам Дијететике.⁴⁰ Посебни део уџбеника јесте сама *Дијететика*, где су захваћена питања: О нези — телесној и душевној, и то у детињству, младости и у зрелости. Напоследку, писац се бави добом опадања и добом старости.⁴¹ „Општи део“ књиге чине одељци под насловом Антропологија и Физиологија.⁴²

Пошто је уџбеник био намењен бацама чисто женске школе, писац је у додатку унео одељак *О жени*. Ту су обрађене следеће теме: 1. Телесна особина жене; 2. Душевна особина жене.⁴³ Милан Јовановић, ипаче, нема високо мишљење о жени, чиме је свакако испољио патријархалан став. Он пише: „Како жена нигде не достиже у свом развијању човечију снагу, појамно је, да она заузима место између човска и детста“.⁴⁴

Различно од пређашњих дела намењених школском образовању, М. Јовановић је књигом *Хигијена или наука о здрављу за народне учитеље*⁴⁵, пришао раду не само на популарисању главних научних истина из те области, већ их је прилагодено задацима просвећивања које би могли спроводити школовани људи најближи народној маси, особито села.

У првим редовима предговора писац је истакао:

„Ко прочита ово дело, што га посвећујем народној поци, увериће се, да је Аристид имао право кад је рекао: „Нису најздравији који много једу и пију, него они који једу и пију онолико, колико је њима потребно“.⁴⁶ И даље: „Ово прастаро хигијенско начело примењује се врло згодно и на душевну храну или науку: нису најбоље изучени они, који највише знају, него који знају оно што је за њихов живот потребно и корисно. Ово начело — наставља писац — имао сам у виду док сам писао *Хигијену за народне учитеље*, и старао сам се да у књизи кажем онолико, колико је њима потребно и за њихов наставнички рад корисно... Дело је и по методу и по облику тако удешено, да се у њему строго дели оно што деца ваља да знају од онога што је учитељу потребно знати, да би могао јасно тумачити својим ученицима“.⁴⁷

Држећи се тих мисли, писац је уз то изнео да је његов метод синтетичан; од појединости прелази се на целину, јер сматра да је најудеснији за дечју душевну природу, што, уосталом, заступају и други природњаци и педагози.⁴⁸

У садржају те Јовановићеве књиге налази се најпре „Општи део“ (1—21),⁴⁹ где је, као најважније, обрађено: Појам хигијене и њезини остали називи; Потреба хигијене; Користи хигијене у разном погледу; Животна радња; Појам здравља; Стварно и односно здравље; Појам болести. Прелаз болести с једног прибора на други. „Посебни део“ књиге обухвата: I — О човечјем телу.⁵⁰ Овде је приказано: 1. Облик и деоба тела; 2. Промене човечијег тела; 3. Разлике човечијег тела; 4. Састојци човечијег тела; 5. Прибори човечијег тела; 6. Строј и радња прибора (22—124). Завршни одсљак: „II — О нези човечијег тела“, свакако је најважнији. Ту је обрађено: Нега уопште; Неговање коже; Неговање косе и ноката; Неговање мишића; Неговање крви; Неговање срца и крвотока; неговање зуба, желуца и црева — са пододељцима: Човечија храна; Како се ваља хранити; Неговање жлезда; Неговање плућа; Одећа; Станови; Неговање живаца и мозга; Неговање чула; Неговање костију и зглобова.⁵¹

Завршетак *Хигијене или науке о здрављу за народне учитеље* односи се на „Општа правила здравља“, где се говори о чистом ваздуху, води и храни; о „покретању“ телесном и душевном; о спавању; о чистоћи; о уједној одећи.

питањима која је захватио у том свом делу, Милан Јовановић се враћа и скоро након двадесет година од појаве првог издања.⁵² У другом издању ове књиге писац најпре подсећа, откако је прештампао „Предговор првом издању“, да је „први пут угледала свет“ онда када је престао да предаје хигијену, јер се одселио из Србије, 1872. године. — „Ну, додаје писац, моји последници прихватили су је и предавали по њојзи, а то је чинио и професор тога предмета у Учитељској школи сомборској“.⁵³ Милан Јовановић је касније приметио да је дело исцрпљено, да га нема више у продаји, па је дошао на помисао да приреди ново издање утолико пре што се предавало по некој другој књизи, уџбенику, „која не беше уједносна за поуку учитеља“.⁵⁴

Друго издање *Хигијене или науке о здрављу за народне учитеље* Милана Јовановића има исте одељке и пододељке, као и оно из 1872. године, једино што је нешто скраћено.

Временом је Милан Јовановић све више улазио у проблем здравственог просвећивања и настојао да пружи што више знања широкој читалачкој публици. То је посебно показао у серији књижица под насловом: *Народни лечник — Поука о животу*

и здрављу.⁵⁵ Ова значајна збирка популарних расправа из области превентиве врло је смишљено компонована, било да се ради о целини обрађених питања, или обиму.⁵⁶ У чланку под насловом: *Шта хоћемо с овим књижицама*, као уводу у следеће поучне чланке,⁵⁷ писац каже да се потпуно слаже „да је потреба обрађивати науку у простоте за свакога разумљивом облику и радити на томе, да она и у нас буде опће својина народна, као што је већ видимо у западних народа“.⁵⁸

Откривајући узроке нашем заостајању Јовановић налази да је наш народ подељен „у две врсте: у научењаке, што се могу такмичити са западним школарима, и у посве неукн пук. Средња класа — додаје писац — што из школе износи грађанска и индустријална знања, онолико, колико је у садање време потребно за свакидашњи живот и рад, те класе у нас и нема. Услед недостатка ове врсте знања, радиност се народна још креће у старом колосеку“.⁵⁹ Након тог разматрања овај популаризатор медицинске науке тврди да ниједна врста знања није више занемарена у нас, као што је занемарено знање о човечијем организму. Писац се латио задатка, пошав и од свог искуства, па је ставио у средиште пажње помоћ породици, како би се здравље подмлатка унапредило, „а у одраслих утврдити и одржати здравље, из којег потиче следствено и благостање“.⁶⁰

Објашњавајући своје намере писца-просветитеља, Милан Јовановић наглашава:

„Знам да сам ступио на поме поготово необделано, и да се хоће времена и труда док се са својим читаоцима доближимо истакнутој мети; али знам и то, да је у добром делу нашега народа будна воља за читање и обавештење, што ју засадише наши листови за ово потоњих десетак година“.⁶¹

За тематику здравственог просвећивања које се заснива на биолошким и медицинским наукама, Милан Јовановић има у виду најпре она питања која се тичу младежи. Пошто се у детињству ударају основе за сав будући здрави телесни и духовни развитак човека, то је сасвим природно што се не може замислити ова област јавног друштвеног рада а да се не поје од директног утицаја на просвећеност родитеља. Напорима које улаже, Милан Јовановић постаје један од оснивача андрагогије у нас за област здравствене културе. — „Па како је прва нега детињска већином у рукама материнским, то сам — напомиње аутор — у распореду

градива и начину писања наши женски свет имао у виду... Народи су такви, какве су им матере; а кад погледамо на наше, и видимо колико су спремне за одгајање и успитавање своје деце, морамо писање наше одмерити тако, како ће и за њих бити чинско".⁶²

Приликом популарисања знања о нези деце, Милану Јовановићу је нарочито стало да сузбије по народ штетне предрасуде и обичаје, а да потом поучи, тј. пружи неопходне појмове за предупређивање опасности по здравље људи, у чему види моћан фактор свег прогреса: економског и друштвено-културног.

У зборнику популарних расправа *Народни лекар*, прве четири потичу из 1880, док остале четири су из 1881. године. Друга књига дела садржи следеће чланке: Рачунајмо са нашим животом! Једна реч очевима и „оцима“; Како ваља повијати децу? Шта не ваља у женској одећи? Обичаји што нас тару и море II; Једна прича о ваздуху; Пазимо на воду; Примери големи старости.⁶³ Књига трећа обухвата следеће: Дечије болести; Темљи човечија живота I; кожа; Зашто нам гину деца II; Обичаји што нас тару и море III; Зашто једемо; Зашто људи ретко живе колико би могли.⁶⁴

Насловне теме и у осталих пет књига *Народног лекара* јасно показују да се Милан Јовановић концентрисао на крупна питања превентиве у тесној вези са откривањем улоге главних чинилаца у одржавању и јачању здравља. Тако, кад се ради о предупређивању од опасности по здравље, писац даје доста места из књиге у књигу о отровима „у кући и око куће“.⁶⁵

Налазећи се на линији просветитеља за реални живот људи, попут Доситејевог уверења о штетности „плесивих обичаја“, писац није пропустио а да у свакој расправи не говори о теми: „Обичаји што нас тару и море“. А питања, као што су: Једна реч матери; Зашто нам гину деца?; Како ваља повијати децу?; Дечије болести; Како се деца доје без дадиље?; Ваља ли носити малену децу?; Како се одојчад одвикну дојке?; Је ли пробитачно давати деци сисалке (ћућуле) — заузимају средишње место. *Народни лекар* је књига не за лечење, већ прворазредно за превентиву; дакле, дело социјалне медицине која све више мора да ангажује стручњаке: лекаре, педагоге, психологе, и — на другој страни, практичаре из социјалне политике, тј. система друштвеног уређења који мора у здрављу људи видети један од основних својих зада-

така, односно ослонац за прогресивно кретање.

У последњем чланку књиге, осме своје едиције, који упућује читаоцу из Сuceца 13. октобра 1881. године, Милан Јовановић подсећа да се навршава друга година „како ове књижице облећу српско огњиште... Ако сам дакле лане (1880) у ово доба пропратио ове књижице са зебњом, сада их пропраћам с надом“.⁶⁶

Доказ више да је Милан Јовановић постао све заинтересованији за проблеме здравственог просвећивања јесте његова књига објављена 1884. године под насловом: *Кужне болести од куда потичу, какве су, како се уклањају — за шире читалачке кругове*.⁶⁷ Предговор је писац сачинио у Трсту „с пролећа 1882“. Већ прва мисао, овде изнета, показује да је он појачао властита запажања, па износи: „Кужне болести су такође душмани наши, али далеко снажнији и опачији, с тога што су невидљиви; за сузбити ове душмане, хоће се посве другачије оружје — хоће се знање...“.⁶⁸ Ближа пишчева намера је „да допуни“ хигијенско знање, као и „да упозна поизближе наше читалачке кругове с кужним болестима“.⁶⁹

Питања захваћена у овој књизи јесу: О кужним болестима у опште; Нарав и врсте кужне болести; Кужне болести по наособ (источна куга, азијска колера, пегави тифус, богиње, шарлах, морбиле, дифтерија). У „Додатку“, налази се још опис дезинте-рије.

Др Милан Јовановић-Морски је, као лекар, био паставник за предмете из области своје струке у више Београдских школа: на Правном факултету Велике школе, у Вишој женској школи, у Учитељској школи, у Богословији. Мада у положају хонорарног професора, он је с вољом вршио ту дужност, и тиме се, несумњиво, све више укључивао у писање дела са здравствено-просветитељском садржином. Постао је, дакле, плодан писац књига стручно-научне и популарне садржине. За Јовановића медицина, који је близак природним наукама, особено је и то што је на Вишој женској школи у Београду предавао и хемију. За наставу тог предмета написао је уџбеник *Хемија за потребу Више женске школе из страних аутора*.⁷⁰

Поред више уџбеника које је сачинио, један од уџбеника који је Јовановић написао у последњим годинама свога наставничког рада, као професор Војне академије у Београду, јесте *Војна хигијена за питомице Краљевске српске војне академије*.⁷¹

У предговору аутор најпре каже да му је намера да Хигијени створи грађанско право у војсци — „да се она у равној мери користи успесима хигијенским као и остало друштво“. Одмах, затим, наводи да се послужило делом *Viry: Manuel d'Hygiène militaire* (Paris), у распореду грађе, док је у обради материјала обратио пажњу на добре војно-хигијенске установе у другим војскама „у жељи да се оно што је добро пресади у нашу“.

У општем делу своје „ручне школске књиге“ за потребе војничког живота, поред осталог, на почетку бачен је поглед на историјски развој војне хигијене „у древно доба, и после тога“.⁷² У посебном делу књиге пак, као хигијене мирног доба, обрађени су одељци: I — Рекрутовање (17—29)⁷³, II — Војнички станови: касарне, казамате, стални логор, привремени логор, кантонман, бивуак.⁷⁴ За овај одељак Милан Јовановић каже да се на њему више задржао, али да сматра хигијену стана врло важним условом за здравље војника.

„Храњење војника“ потоњи је део уџбеника, где се, после излагања о „физиолошком збињу храњења“, условима исхране, врстама и квалитету хране, и сличним питањима, пажња задржава на питању хлеба, пића, алкохолних пића.⁷⁵ Мањи одељци јесу: Одевање војника (126—147); Чистота тела (147—151); Занимање војника (151—178).

Посебни део уџбеника писац је посветио „Хигијени на ратишту и бојишту“ (179—198), што је релативно скромно обрађена тема.

Задатак „војне хигијене“ писац и професор тога предмета у Војној академији, Милан Јовановић, види у томе „да одмереном негом јединца (рекрута) развије и уздигне његову телесну снагу, и да оспособи подносити големе напоре који су скопчани с војничким животом, поглавито у ратно доба“.⁷⁶ Јамачно, и то писац истиче, војна хигијена само је део јавне хигијене, примењене на војнички живот.

При писању тог уџбеника Јовановић се највише послужио литературом на француском језику. Поред већ наведеног дела: *Manuel d'Hygiène militaire* од *Viry*-а, дела која је користио, следећа су: *Schindler, L'alimentation du Soldat* (Paris, 1887); *Arnault, Nouveaux éléments d'hygiène* (Paris).

Претрпљени угицаји

По стручно-медицинској спреми Милан Јовановић је био бечки ђак, који је неговао широко интересовање и за биолошке

науке. На једном свом путовању, као бродски лекар, по земљама Азије он се упознао са Ернстом Хеклом, чувеним биологом еволуционистом. Овај је обратио пажњу на бродског лекара ерудиту у чијем се друштву налазио и с којим је водио занимљиве разговоре. За Јовановића, међутим, није био од уписа само немачки стручно-научни дух. Врло rado знао и широких погледа њега је привлачила француска и англосаксонска култура. То се закључује из његовог коришћења литературе на тим језицима. Желећи да буде стално у току стручних и научних, најновијих резултата — Морски је пратио литературу на западно-европским језицима и указивао често на своје изворе приликом писања дела.

Ради популаризације знања из проблематике епидемија у књизи *Кужне болести*,⁷⁷ Јовановић цитира дело енглеског аутора *Rowe*-а: *Every day life in India*,⁷⁸ да би одмах потом навео значајну мисао *Pasteur*-а из 1870. године, Она гласи: *«Il est au pouvoir de l'homme de faire disparaître de la surface du globe les maladies parasitaires, si comme, c'est ma conviction, la doctrine des générations spontanées est une chimère»*.⁷⁹

За Милана Јовановића-Морског значајно је што су Пастер и његови следбеници „прегли да микроскопом испитају природу тих ниских организама, и пронађоше, да су то животињнице које се мичу — множе“. Микроскопска истраживања помогла су да се створи теорија о „живој зарази“ професора *Цона Тиндала* из Лондона — виталитет контагије. Даља открића тог Енглеца, указује даме Јовановић, одлучила су се на врење и трулње, чему су узрок бактерије, док отпор организма на те сићушне живе организме, које је пионирски испитивао *Луј Пастер*, јесте стање болести.

Јасно, теорија клица (бактерија) сузбила је превазиђену теорију спонтаног, исконског постанка.

Чешће се позивајући на резултате научног рада лондонског професора *Цона Тиндала*, Милан Јовановић је на једном месту цитирао следећу његову мисао: „У случају епидемске болести, пажња будућег лекара неће застати на рђавом ваздуху или на нечистим олуцима, већ на клицама болештина, које ни рђав ваздух, ни нечисти олуци не могу да створе него које рђав ваздух потстиче у нагло, кужно развиће“.⁸⁰

За Милана Јовановића-Морског, као културног и јавног радника, карактеристи-

чна је и значајна напомена коју даје у вези са условима живота људи. Она гласи: „У свима кужним болестима највећи је помор међу сиромашним, радним сталезима, то зарад неудобна положаја оболелих, то што је зарад оскудне хране, тело ослабило“.⁸¹

Помињући на више места генијалног Пастера, овај популаризатор научних истина код нас, видео је у великом француском научнику најзаслужнијег човека за развој модерне медицине, односно хигијене.

Као писац и лекар — практичар Милан Јовановић је испољно оштро посматрачко око у појави неких обољења која се јављају као последица начина исхране. У додатку једног свог дела описао је дезинтегрију (црвени пролив, срдобоља).⁸² За ту болест потом каже да је не може уврстити „у ред кужних болести, јер је познато свакоме, да се она појављује у незаразивом облику“.⁸³ Из своје лекарске праксе, у потврду тог мишљења, Морски наводи случај интернатског живота ученика Богословије у Београду, када се 1868. године појавила дезинтерија. — „Будући ускршњи пост, а пасуљ на дневном реду, узео сам — саопштава писац — да су узроци редње механички, и пошто сам приволео управу да замени ту храну оризом, нестало је болести за неколико дана“.⁸⁴

*

Из грађанских српских породица у Војводини, под аустријском влашћу, које су економски биле јаке, доста се младих људи школовало на разним високим школама аустријске царевине. Штавише, те породице, у некој врсти утакмице са другим народностима хетерогене државе, често су биле у преимућству. Свакако, то је у највећој мери зависило од добростојећег стања буржоазије српског друштва трговачког или занатлијског слоја.

Након завршеног школовања у угледним српским гимназијама тог времена — у Сремским Карловцима, Новом Саду и другде, млади Срби највише су се оријентисали на студије права или медицине. И једна и друга струка биле су друштвено цењене, а и лукративне. Прва због тога што се могла добити служба у монархо-бюрократском апарату која је имала углед, и друга која је, образујући лекаре с правом на приватну праксу, отварала пут и

друштвеном признању и могућностима добрих прихода.

За младе Србе који су стицали високо образовање у Пешти, Бечу, или на другим немачким универзитетима, карактеристично је, међутим, што су, по правилу, на основу претходног солидног општег образовања, улазили у дух доба, односно укључивали се у идејне токове, рационализма или романтизма. При том, струја рационализма из времена терезијанских реформи или јозефинизма, за дуго је била доминирајућа, и то не само у XVIII, већ и у XIX столећу. Почев од Гаврила Пекаровића, Стријиног пријатеља, писца *Чадољуба*; Јована Стеића — његовог превода *Макровиотике*, па до Борђа Натошевића реформатора војвођанског образовања и плодног писца популарних књижица посвећених здравственом просвећивању, код Срба — лекара у Војводини, ствара се читав покрет који се живо уклапа у проблеме културног, економског и здравственог живота српског војвођанског друштва. Ту заинтересованост и тежњу лекари млађе генерације у XIX веку прихватају, и, што је исто тако значајно, пресађују у Србију, где су долазили да учествују у изграђивању слободне српске државе. Међу њима угледно место заузима Милан Јовановић — Морски.

У младости одличан бач у гимназији а као студент одушевљени романтичар, један од оснивача Српског академског друштва „Зора“ у Бечу, и његов први председник, Милан Јовановић као високо и свестрано образована личност узео је широк замах. Огледао се у књижевно-уметничком стварању, есејистици и стручно-књижевном раду. Истина, није могао продубити области које су га заинтересовале, али је у доста великој мери, баш у вези са својом професионалном оријентацијом, дао истакнут допринос развоју здравствене културе, односно образовања као наставник у Србији, а још истакнутије као писац популарних расправа из којих су се ширили резултати медицинске науке.

Посебно место у залагању Милана Јовановића-Морског, као писца из области медицине, заузимају његови погледи о здравствено-социјалним питањима условљеним реалним стањем. На овом сектору он се појављује као социјални мислилац који пре свега има у виду чињенице и посматра их отворених очију, мада га националистички занос и у познијим годинама живота покреће на акцију.

НАПОМЕНЕ

¹ *Inauguraldissertation verfasst und mit Zustimmung der medicinischen Facultät der Universität Leipzig zur Erlangung der Doctorwürde in der Medicin, Chirurgie und Geburtshülfe am III. August MDCCCLXVII mittags 11 Uhr Prüfungssale der medicinischen Facultät öffentlich vertheidigt von Milan Jovanović aus Belgrad. Leipzig, Druck von Ferber und Leydel (3—12).*

У својој инаугуралној дисертацији Јовановић је пошао од следећих теза:

»Thesen:

1. *Eine rechtzeitig gesteigerte Hauthätigkeit verhindert die Entzündung der Lungen und Eхудatbildung.*

2. *Stricture der Harnröhre ist eher Folge der Injections methode, als des venerischen Katarhs.*

3. *Die Induration des weichen contagiösen Geschwurs ist bei schrophulöser Diserisie keine seltene Erscheinung.*

4. *Die gerichtliche Arzneikunde, wie sie an medicinischen Schulen gelehrt wird, eignet sich nicht für Juristen.*»

Приликом одбране дисертације Јовановићу су били „опоненти“: др мед. Dumas, бас. мед. Jörg, бас. мед. Ziegler. — У свом кратком прегледу живота, на крају објављене дисертације на немачком језику у Лајпцигу, Јовановић је записао да је рођен 12/24. априла 1834. године у селу Јарковцу у Банату. Од његових родитеља у животу је мајка. Гимпазију је учио у Вршцу, Темишвару и Пешти, где је 1854. стекао зрелост за академске студије. Следили су затим подаци о факултетском медицинском образовању.

² Др Владимир Станојевић, Историја медицине у Србији — дело у рукопису, откупљено, Архив Српске академије наука и уметности у Београду, бр. 13339, стр. 131.

³ Ибидем.

⁴ Уводно слово; говорио у Великој школи у Београду; прештампано из „Српских новина“ 1865, бр. 118. У Београду, у Државној штампарији, 1865, стр. 3—22.

⁵ Приступно предавање на Великој школи из Судске медицине, „Вила“, 1865.

⁶ Архив Српске академије наука и уметности у Београду, бр. 12/1869.

⁷ Написао др Милан Јовановић — заступник професора судског лекарства у Великој школи. Прегледала и одобрила Школска комисија у Београду, у Државној штампарији, стр. 1—224.

⁸ За потребе Више женске школе. Из страна аутора, стр. I—V; 1—140.

⁹ Прегледала и одобрила Школска комисија у Београду, у Државној штампарији, 1869, стр. I—V; 1—146.

¹⁰ Написао Милан Јовановић, доктор медицине и хирургије, професор судског лекарства и јавне хигијене у Великој школи, про-

фесор дијететике у Богословији београдској, редован члан „Српског ученог друштва“, почасни члан „Матрице српске“, у Београду, у Државној штампарији 1872; стр. I, II; 1—311.

¹¹ Државни архив Србије, одељак Велике школе, 1866, 61. Убудуће скраћено: ДАС.

¹² ДАС, одељак Велике школе, 1869, 80.

¹³ ДАС, одељ. Велике школе, 1870, 81.

¹⁴ ДАС, одељ. Велике школе, 1871, 9.

¹⁵ ДАС, одељ. Велике школе, 1871, 86.

¹⁶ Архив Српске академије наука и уметности у Београду, бр. 342/34.

¹⁷ Нови Сад, издање Штампарије А. Пајевића.

¹⁸ Саставио хонорарни професор Хигијене на Великој школи, св. I Увод и део I, Ваздух, Београд, 1877.

¹⁹ Београд, 1884, Краљевско-српска државна штампарија, стр. I—VII; 1—132. Предговор написан „с пролећа год. 1882“.

²⁰ Написао др Милан Јовановић — професор Хигијене у Краљ. српској војној академији, хонорарни професор Хигијене у учитељској и у вишој женској школи београдској. У Београду штампано у Краљ. српској државној штампарији 1890, стр. I—XX; 1—224.

²¹ За питомце Војне академије, са 24 слике у тексту, Београд, 1896.

²² *Демон*. Повест и алегорија. Нови Сад, стр. 76; *Краљева сеја*. Историска драма у 4 дела. Нови Сад, 1872, стр. 154; *Несубјени*. Шалива игра у четири дела, Нови Сад, 1881, стр. 102; *Поглед на драмску литературу о Косову*, Београд, 1890, Српска краљевска академија, стр. 118; *С мора и са сува*. Црте. Београд, 1893, стр. 4+104; *Тамо амо по Истоку*. Црте, Београд, 1894, св. I, стр. IV+209, св. II 1895, стр. IV+210; *Поглед на индијску драму*, Београд, 1894, стр. 37. — Глас Српске краљевске академије, књ. 45; *Горе доле по Нануљу*. Путничке црте, Београд, 1898, стр. VI+175.

²³ ДАС, одељ. Велике школе, 1867, 14.

²⁴ Наведени документ.

²⁵ Исти документ.

²⁶ Београд, 1868. У мото је ставио следећу мисао аутора *Orfil-a*: »*Les juges d'instruction ne doivent confier les expertises médico-légales qu'à des hommes éclairés et probes. La défense ne trouvera jamais appui solide en sollicitant la coopération de la mauvaise foi, de l'ignorance et même du demi savoir.*»

²⁷ Оп. цит., увод.

²⁸ Оп. цит., 3.

²⁹ Ибидем.

³⁰ Оп. цит., 10.

³¹ Оп. цит., 150—185.

³² Оп. цит., 185—224.

³³ О томе се само нешто мало налази траг у једној напомени о делу француског аутора *Chaumont-a*: *Esquisse historique de la médi-*

ne légale en France, Paris 1806; и немачког аутора *Mende-a: Geschichte der gerichtlichen Medizin*, Leipzig, 1819.

³⁴ Милан Јовановић, *Хигијена*. Уводно слово..., Београд, 1865, стр. 3.

³⁵ Оп. цит., 12.

³⁶ Оп. цит., 14.

³⁷ Оп. цит., 19.

³⁸ M. D. of America. Лондон.

³⁹ Београд, 1866.

⁴⁰ Оп. цит., 1—13.

⁴¹ Оп. цит., 16—56.

⁴² Оп. цит., 56—136.

⁴³ Оп. цит., 136—143.

⁴⁴ Оп. цит., 142.

⁴⁵ Београд, 1872.

⁴⁶ Оп. цит., I.

⁴⁷ Ибидем.

⁴⁸ Оп. цит., II.

⁴⁹ Ту је као најважније обрађено: Појам Хигијене и њезина остали називи. Потреба хигијене. Користи хигијене у разном погледу. Животна радња. Појам здравља. Стварно и односно здравље. Појам болести. Прелаз болести с једног прибора на други.

⁵⁰ Овде је обухваћено: 1. Облик и деоба тела. 2. Промене човечијег тела. 3. Разлике човечијег тела. 4. Састојци човечијег тела. 5. Прибори човечијег тела. 6. Строј и радње прибора (стр. 22—124).

⁵¹ Оп. цит., 124—311.

⁵² Друго прегледано и допуњено издање, 1890, стр. I—X; 1—224.

⁵³ Оп. цит., из Предговора.

⁵⁴ Интересантна је Јовановићева напомена у Предговору другог издања, где каже: „Ја сам написао ову књигу, пошто сам предавао тај предмет пуних шест година и био сам на чисто с тим, што хоћу и како ћу најбоље да постигнем што хоћу. Тадањи школски рефернат беше је препоручио за школску употребу, за то, што је у ствари та и по обиму и по обради материје погодна. Од тада сам слушао од многих учитеља наших, да је добра, а ја сам полагао искључиво на њихово миљење. То је миљење прешло и преко границе наше, јер је ову књигу, по мојој дозволи, превео г. П. Иванов год. 1880 на бугарски језик и колико знам, употребио је за наставу. Тај суд учитеља беше ми дража награда од оне, коју ми је негда вотирала Школска комисија (стр. IV).

⁵⁵ Нови Сад, 1880. Овде се налази осам књижица, где се у свакој посебно популарнишу знања из науке о здрављу.

⁵⁶ Ниједна књижица не прелази обим од 70 страница а са тематиком која се односи на

дечји живот и питања одржавања и унапређивања здравља одраслих.

⁵⁷ Једна реч матери (8—11, Зашто лам пицу деца? (11—23), Сучним ваља да одпочне јело и пиће? (23—32), Обичаји што нас затиру и море (32—48), Колико је човеку додељено живети? (48—56), Зашто прозебу и промрзну паши удови? (56—66).

⁵⁸ Оп. цит., 1.

⁵⁹ Оп. цит., 2.

⁶⁰ Оп. цит., 5, 6.

⁶¹ Ибидем.

⁶² Оп. цит., 7, 8.

⁶³ Оп. цит., 3—10; 11—25; 26—37; 38—44; 45—53; 54—61; 62—63.

⁶⁴ Оп. цит., 3—12; 12—24; 25—34; 35—47; 48—57; 58—70.

⁶⁵ Оп. цит., књ. V, 3—10; књ. VI, 1—9; књ. VII, 38; књ. VIII, 3—8.

⁶⁶ *Народни леџник*, књ. VIII, 1881, Читаоцу, стр. 53—59.

⁶⁷ Београд, 1884, стр. I—VII, 1—132.

⁶⁸ Оп. цит., V.

⁶⁹ Оп. цит., 123.

⁷⁰ Прегледала и одобрила Школска комисија, Београд, 1865; стр. I—V, 1—140. Уџбеник је писац распоредио на следеће одељке: Аноргански део (1—26); Металоиди (28—64); Метали (65—102); Органски део — Биље и материје (107—132); Животињске материје (133—140).

⁷¹ *Војна хигијена* за питомце Краљевске српске војне академије написао др Милан Јовановић, професор Војне академије, резервни санитетски мајор (са 24 слике у тексту), Београд, 1896, стр. I—VII; 1—200; 8.

⁷² Оп. цит., 1—15.

⁷³ Оп. цит., 17—29.

⁷⁴ Оп. цит., 30—89.

⁷⁵ Оп. цит., 89—126.

⁷⁶ Оп. цит., 5.

⁷⁷ Одсељак: Како се тумачи постанак кужних болести (стр. 1—19); Милан Јовановић цитира дела енглеског аутора *Rowe-a: Every — day life in India*.

⁷⁸ New York, 1882.

⁷⁹ „У моћи је човека да уклони с површине земље паразитске болести док је по мом уверењу доктрина о спонтаном постанку обмана“.

⁸⁰ *Кужне болести...*, 15.

⁸¹ Оп. цит., 17.

⁸² Оп. цит., 123.

⁸³ Оп. цит., 127.

⁸⁴ Оп. цит., 128, 129.

DR MILAN JOVANOVIĆ—MORSKI

Vladimir Grujić

Le Docteur Milan Jovanović-Morski fait partie de ce milieu des Serbes originaires de Voïvodine, qui a donné une contribution importante au progrès culturel de la Principauté de Serbie. Il était activiste éminent de la vie publique, culturelle et littéraire; il jouissait de la notoriété. Il fut élu d'abord membre de la Société savante serbe et, ensuite, de l'Académie serbe des sciences à Belgrade. D'ailleurs, sa vie était assez tumultueuse et insolite.

Des idées de Milan Jovanović-Morski relatives au problème de la formation et, en même temps, à l'enseignement, sont, sans doute, celles de l'instruction, au sens plus large du terme. Comme civilisateur, Morski se trouvait avant tout dans le domaine de la médecine, étant professeur à la Faculté de droit dans la Grande école à Belgrade, ou bien professeur de l'enseignement secondaire, où comme médecin tenait des cours de sa spécialité et de la matière des sciences naturelles, le plus près de la culture sanitaire. D'abord attaché aux questions pratiques de l'instruction juridique à la Grande école, basée, sur la connaissance de la médecine, M. Jovanović apparaît comme enseignant de la médecine légale: suivant son programme, Morski a écrit un livre de classe, intitulé *Manuel de la médecine légale pour les juristes*, en 1868.

Outre la médecine légale, il a enseigné aussi l'hygiène publique à la Faculté de droit. Son «discours d'introduction» pour l'enseignement de cette matière caractérise assez la substance des opinions de ce civilisateur et enseignant. Au commencement il dit: «L'esprit progressiste de notre temps, la direction culturelle de notre siècle, et, je préfère dire, la conscience de nos besoins enfin, ont permis à la Diététique de s'exprimer publiquement dans la Grande école, en complétant ainsi la spécialité de médecin de notre science académique; Précisément, la Diététique ou la science de la vie quotidienne sert à conserver la santé «en entier». Le vrai nom de cette science est l'hygiène — «la branche de la science naturelle qui examine exclusivement les lois régissant le maintien de la santé physique et psychique de l'homme».

Ayant souligné que l'hygiène est une branche très importante de la médecine, introduite déjà comme matière d'enseignement dans les universités de Bavières (Munich, Erlangen, Virtsburg), quoique n'avoir pas encore la place qu'elle mérite dans le système des études médicales dans de nombreuses universités, M. Jovanović mentionne, comme source principale pour l'enseignement de cette matière, l'oeuvre

intitulée *Lectures on the Science of Human Life*, de Sylvester Graham.

Comme enseignant à l'École supérieure des filles à Belgrade, M. Jovanović avait publié l'ouvrage intitulé «*La Diététique pour les écoles supérieures des filles*». Vu que ce manuel a été destiné exclusivement aux élèves des écoles de filles, l'auteur a donné, en annexe, un chapitre intitulé «*De la femme*».

A la différence de ses oeuvres antérieures, destinées à l'instruction scolaire, M. Jovanović avait entrepris, par son livre intitulé *L'Hygiène ou la science sur la santé, pour les instituteurs populaires* (Belgrade, 1872), non seulement la popularisation des vérités scientifiques de base en ce domaine, mais il les avait aussi adapté aux besoins de l'instruction, pour être enseignées par les gens instruits et le plus près des masses populaires, notamment des paysans. La deuxième édition de cet ouvrage contient les mêmes chapitres que celui de 1872, mais en abrégé.

Séparément, dans la série de livrets publiée sous le titre *Le Médecin populaire — la leçon sur la vie et la santé*, pour un large public, Morski s'emploie pour des mesures préventives. Ce recueil de débats intelligible a été habilement composé. A ce sujet, il avait déclaré que «... il est nécessaire d'étudier la science d'une manière simple, compréhensible à chacun, et s'appliquer à ce qu'elle devienne l'intérêt commun du peuple, comme c'est déjà le cas dans les peuples occidentaux». D'après Milan Jovanović-Morski, pas une catégorie de l'érudition n'est plus négligée chez nous que la connaissance de l'organisme humain.

Quant à l'instruction sanitaire, qui repose sur les sciences biologiques et médicales, Morski relève, avant tout, des questions qui intéressent les jeunes. Puisque c'est dans l'enfance que sont posés les fondements du futur développement en santé, physique et psychique, il est bien naturel qu'on ne puisse imaginer cette activité sociale et publique, sans avoir commencé par influencer directement l'instruction des parents. Par des efforts qu'il avait déployés, Morski est devenu l'un des fondateurs de l'andrologie chez nous, notamment au domaine de la culture sanitaire.

Dans la propagation des connaissances sur le soin des enfants, M. Jovanović tenait particulièrement à faire réprimer des préjugés et des moeurs qui nuisent au peuple, et à donner ensuite des notions nécessaires à la prévention du danger qui menace la santé de l'homme, ce en quoi il a vu le facteur puissant du progrès, tant bien économique que social et culturel.

Que Morski eût témoigné de plus en plus d'intérêt aux problèmes d'instruction sanitaire, prouve son livre publié en 1884, intitulé: *Les Maladies contagieuses, leurs origines, caractéristiques et le traitement — pour un large public littéraire.*

M. Jovanović Morski était médecin et, en même temps, enseignant de la matière de sa spécialité, à plusieurs écoles de Belgrade: à la Faculté de droit de la Grande école, à l'École

supérieure des filles, à l'École normale, au Grand séminaire et à l'Académie militaire. Quoique étant l'enseignant honoraire, il l'avait fait avec beaucoup de zèle. Cela lui avait permis d'écrire des ouvrages traitant la matière du domaine de la santé publique et de l'instruction. Il avait pris le chemin de ses prédécesseurs, médecins et civilisateurs comme lui, mais aussi avait donné l'exemple à ses successeurs et à tous les autres spécialistes de la médecine préventive, au service de la société.

